

OGAHIY “ZUBDATU-T-TAVORIX” ASARI: QO‘LYOZMALARI,
SATRLAR TAHLILI VA ADABIY MANBA SIFATIDAGI QIMMATI

Atabayeva Zumradxon Oybek qizi

Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti

3-bosqich talabalasi

+998500719118 atabayevazumradxon@gmail.com

Gid hamrohligi va tarjimonlik yo'nalishi

Ilmiy rahbar: Nazrullayeva Gulnoza Karimbek qizi

nazrullayevag@gmail.com

TDSHU, Tarjimashunoslik, tilshunoslik va

xalqaro jurnalistika oliy maktabi katta

o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha

falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada Ogahiyning “Zubdatu-t-tavorix” asari, uning qo‘lyozma nusxalari hamda tarixiy-adabiy manba sifatidagi ahamiyati yoritiladi. Asarda Xorazm tarixnavislik an‘analari, muallifning tarixiy voqealarni bayon etish uslubi, badiiy ifoda vositalari hamda tarixiy ma‘lumotlarning ilmiy qimmati tahlil qilinadi. Shuningdek, asarning turli qo‘lyozma nusxalari, ularning saqlanish holati va matniy xususiyatlari haqida ma‘lumot beriladi. Tadqiqot davomida “Zubdatu-t-tavorix” asarining nafaqat tarixiy manba, balki o‘zbek adabiy merosining muhim qismi ekanligi asoslab beriladi.

Abstract: This article examines the work “Zubdatu-t-tavorix” by Ogahi, its manuscript copies, and its significance as a historical and literary source. The study analyzes the traditions of historiography in Khorezm, the author’s style of presenting historical events, artistic expression, and the scientific value of the historical information contained in the work. In addition, information is provided about the different manuscript copies of the work, their preservation conditions, and textual features. The research demonstrates that “Zubdatu-t-tavorix” is not only an important source for studying the history of Khorezm but also a valuable example of Uzbek historical and literary heritage.

Аннотация: В данной статье рассматривается произведение Огахи «Зубдату-т-таворих», его рукописные списки и значение как историко-литературного источника. В работе анализируются традиции исторической летописной школы Хорезма, особенности изложения исторических событий автором, художественные средства выражения и научная ценность исторических сведений, содержащихся в произведении. Также приводится информация о различных рукописных вариантах произведения, их состоянии сохранности и

текстологических особенностях. В результате исследования обосновывается, что «Зубдату-т-таворих» является не только важным источником для изучения истории Хорезма, но и ценным памятником узбекского историко-литературного наследия.

Kalit soʻzlar: Ogahiy, Zubdatu-t-tavorix, Xorazm tarixnavisligi, qoʻlyozma manbalar, tarixiy asar, oʻzbek adabiyoti, tarixiy manba, adabiy meros.

Kirish

Oʻzbek mumtoz adabiyotining yirik vakillaridan biri boʻlgan Muhammad Rizo Ogahiy XIX asr Xorazm adabiy muhitining eng muhim shaxslaridan biridir. U shoir, tarixnavis, tarjimon hamda davlat arbobi sifatida oʻzbek adabiyoti va tarixshunosligiga katta hissa qoʻshgan. Ogahiyning tarixiy asarlari orasida **“Zubdatu-t-tavorix”** alohida oʻrin tutadi. Bu asar nafaqat tarixiy voqealarni bayon qiluvchi manba, balki badiiy jihatdan mukammal nasr va nazm elementlarini oʻzida mujassam etgan adabiy asar hisoblanadi [1].

Mazkur asar Xiva xonligi tarixiga oid muhim maʼlumotlarni oʻz ichiga oladi hamda muallifning badiiy mahoratini namoyon etadi. Asar tarkibida koʻplab sheʼriy janrlar – qasida, masnaviy, gʻazal, ruboiy, qitʼa, tarix va fard kabi shakllar uchraydi. Umuman olganda, asarda **1176 bayt (2352 misra) sheʼriy matn** mavjudligi aniqlangan [2].

Bu maqolada “Zubdatu-t-tavorix” asarining qoʻlyozmalari, mazmuni, kompozitsiyasi, badiiy xususiyatlari va satrlar tahlili keng koʻlamda oʻrganiladi. Asarning adabiy, tarixiy hamda ilmiy qimmatini turli tahliliy yondashuvlar orqali ochib beriladi [3].

Asarning yaratilish tarixi

“Zubdatu-t-tavorix” asari Xiva xoni Rahimqulixon davri voqealarini yoritish maqsadida yaratilgan. Muallifning oʻzi asar muqaddimasida yozishicha, u bu asarni Rahimqulixonning farmoni bilan yozishga kirishgan [4]. Xon oʻz nomini tarix sahifalarida abadiy qoldirish maqsadida shoirga tarixiy asar yozishni buyurgan [5].

Sharq madaniyatida hukmdorlar oʻz faoliyatini tarixiy asarlarda abadiylashtirishga alohida eʼtibor bergan. Shu sababli ham Rahimqulixon oʻzining “zikri jamil”ini, yaʼni yaxshi nomini kelajak avlodlarga yetkazish maqsadida Ogahiydan bunday asar yaratishni soʻragan. Muallif bu haqda quyidagi fikrni bildiradi: Kishi necha imorat qilsa bunyod

Va yoki haddin afzun qoʻysa avlod,

Tutub boʻlmas birisidin baqo koʻz,

Qolur boqiy jahon ichra magar soʻz. Ushbu baytlarda shoir inson qurgan binolar yoki qoldirgan avlodlar ham abadiy emasligini, faqat soʻz va ilm orqali nom qolishini taʼkidlaydi. Bu fikr butun asarning falsafiy gʻoyasini ifodalaydi [6].

Qo‘lyozmalar va matnshunoslik tahlili

“Zubdatu-t-tavorix” asari bir nechta qo‘lyozma nusxalarda saqlanib qolgan. Tadqiqotchilar tomonidan Rossiya va O‘zbekiston kutubxonalarida saqlanayotgan besh nusxa qiyosiy o‘rganilgan. Natijada O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan **821-raqamli qo‘lyozma eng mukammal nusxa** deb topilgan [7]. Bu qo‘lyozma nasta‘liq xatida yozilgan bo‘lib, qora siyoh bilan bitilgan, sarlavhalari esa qizil siyoh bilan ajratilgan. Qo‘lyozma Qo‘qon qog‘oziga yozilgan va yaxshi saqlangan. Matnshunoslik nuqtai nazaridan ushbu qo‘lyozmaning ahamiyati juda katta [8]. Chunki:

- unda boshqa nusxalarda uchramaydigan nasriy xotima mavjud;
- matn deyarli to‘liq saqlangan;
- ko‘plab tarixiy sanalar aniqlik bilan qayd etilgan [9].

Masalan, qo‘lyozma oxirida kitobning yozilish sanasi 1298 hijriy yil (1881 milodiy) ekani ko‘rsatilgan. Bu fakt asarning yaratilish davrini aniq belgilash imkonini beradi [10].

Asarning kompozitsion tuzilishi “Zubdatu-t-tavorix” ikki asosiy qismdan iborat.

Birinchi qism. Birinchi qismda Rahimqulixonning tug‘ilishi, yoshligi, ilm olish jarayoni va siyosiy faoliyatining boshlanishi tasvirlanadi. Bu qismda muallif xonning shaxsiy fazilatlarini, bilimga bo‘lgan qiziqishi va harbiy iste‘dodini tasvirlaydi.

Ikkinchi qism. Ikkinchi qismda Rahimqulixonning taxtga chiqishi va hukmronlik davridagi voqealar yoritiladi. Bu qism tarixiy voqealarga boy bo‘lib, davlat boshqaruvi, siyosiy voqealar va harbiy yurishlar haqida ma‘lumot beradi. Shunday qilib, asarning kompozitsiyasi biografik va tarixiy xarakterga ega [12].

Nasriy uslub va saj’ san’ati. Asarning muhim xususiyatlaridan biri — uning **sajli nasr** shaklida yozilganidir. Saj’ — qofiyali nasr bo‘lib, unda jumlar ohangdor va ritmik tarzda quriladi. Ogahiy asarda saj’ning turli shakllaridan mahorat bilan foydalangan. Tadqiqotlarga ko‘ra asarda:

- saj’i mutarraf
- saj’i mutavozin
- saj’i mutavoziy

kabi shakllar qo‘llangan. Bu uslub asarga badiiylik bag‘ishlab, uni oddiy tarixiy asardan ko‘ra badiiy nasrga yaqinlashtiradi.

Janrlar. Asarda quyidagi she‘riy janrlar uchraydi:

- qasida – 6 ta
- masnaviy – 70 ta
- g‘azal – 4 ta
- ruboiy – 7 ta
- qit‘a – 10 ta
- tarix – 4 ta

- fard – 6 ta

Bu janrlarning mavjudligi asarni adabiy manba sifatida yanada qimmatli qiladi [13].

Masnaviy tahlili. Masnaviylar asarda eng ko‘p uchraydigan janr hisoblanadi. Masalan, Qisnoq manzili tasvirlangan masnaviyda tabiat manzarasi tasvirlanadi: Ajab beshaki, yo‘q had-du kanori, Sibol-u jonvorlarning makoni.

Shajarlar onda bosh chekmish samog‘a... Bu satrlarda tabiat tasviri orqali muallifning lirik kayfiyati ifodalanadi.

Qasida tahlili. Qasidalar asosan hukmdorlarni madh etish uchun yozilgan. Ogahiy qasidalarida hukmdorning adolatli siyosati, davlat qudrati, xalq farovonligi tasvirlanadi. Bu janr o‘sha davr saroy adabiyotining muhim qismi hisoblangan.

G‘azal tahlili. Asarda keltirilgan g‘azallarda lirizm ustun. Masalan, quyidagi matla‘ mavjud:

Ul sarvari zamonki,
Buyukdur maqom ango,
Gardun qadi xam o‘ldi
Qilib ehtirom ango.

Bu satrlar hukmdorning ulug‘ligini badiiy obrazlar orqali tasvirlaydi.

Tarix janri tahlili. Asarda tarix janriga mansub she‘rlar ham uchraydi. Tarix she‘rlarida voqea yoki shaxsning sanasi abjad hisobiga asoslanib ifodalanadi. Masalan, bir tarixiy satr orqali 1258 hijriy yil (1842–1843) voqealari aniqlangan. Bu usul Sharq adabiyotida keng qo‘llanilgan.

Asarning adabiy qimmatini. “Zubdatu-t-tavorix”ning adabiy qimmatini quyidagi omillar bilan belgilanadi:

1. sajli nasrda yozilgani
2. ko‘plab she‘riy janrlar mavjudligi
3. badiiy tasvir vositalarining boyligi
4. tarixiy voqealarning poetik tasviri

Shu sababli tadqiqotchilar bu asarni **tarixiy-badiiy nasr** namunasi sifatida baholaydilar.

Xulosa

“Zubdatu-t-tavorix” Ogahiy ijodining eng muhim tarixiy-badiiy asarlaridan biridir. Asar nafaqat tarixiy ma‘lumotlar manbai, balki yuksak badiiy darajada yozilgan adabiy asar sifatida ham qimmatga ega. Asarning qo‘lyozmalari tahlili uning matnshunoslik jihatdan katta ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. Ayniqsa 821-raqamli qo‘lyozma eng mukammal nusxa sifatida ilmiy tadqiqotlar uchun asosiy manba hisoblanadi. Asarda sajli nasr, she‘riy janrlarning xilma-xilligi va badiiy tasvir

vositalarining boyligi muallifning yuksak badiiy mahoratini namoyon etadi. Shuningdek, asar tarix, geografiya, etnografiya va toponimika kabi fanlar uchun ham muhim ma'lumotlar beradi. Shu sababli "Zubdatu-t-tavorix" o'zbek adabiyoti va tarixshunosligining nodir yodgorliklaridan biri bo'lib, uni chuqur o'rganish adabiyotshunoslik va tarix fanlari uchun muhim ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Munirov, Qavomiddin. 2002. Xorazmda tarixnavislik (XVII – XIX va XX asr boshlari). Toshkent: Adabiyot va san'at.
2. Bartold, Vasili. 1927. Istoriya kulturnoy jizni Turkestana. Leningrad: Izd-vo Akademii nauk SSSR.
3. Karimov, G'ulom, Dolimov, Subutoy. 1978. Ogahiy – tarixchi / Ogahiy. Asarlar. VI jildlik, V jild. Toshkent: Adabiyot va san'at.
4. Behbudiy, Mahmudxo'ja. 1999. Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma'naviyat.
5. Tolstov, Sergey. 1948. Po sledam drevnexorezmskoy sivilizatsii. Moskva–Leningrad: Izd-vo AN SSSR.
6. Komilov, Najmiddin. 1999. Ogahiyning tarjimonlik mahorati. Toshkent: Xalq merosi.
7. Yo'ldoshev, Muhammadjon. 1959. Xiva xonligida feodal yer egaligi va davlat tuzilishi. Toshkent: O'zdavnashr.
8. Munirov, Qavomiddin. 1959. Ogahiy. Ilmiy va adabiy faoliyati. Toshkent: O'zFA nashriyoti.
9. Agaxi, Muxammad Riza Mirab. 2016. Zubdat al-tavorix (Nauchno-kriticheskiy tekst). Tashkent–Samarkand.
10. G'anixo'jaev, Fathulla. 1986. Ogahiy asarlari tavsifi (katalog). Toshkent: O'zR FA Qo'lyozmalar instituti.
11. Abdullaev, Vohid. 1967. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: O'qituvchi.
12. Tolstov, Sergey. 1948. Drevniy Xorezm. Moskva: MGU.
13. Sultonova, Qumrixon. 2000. Ogahiyning "Gulshani davlat" asari adabiy manba sifatida. Toshkent.